

VÁLASZ

Honvári János, Kovách Imre és Romány Pál opponensi véleményére

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy opponenseim nemcsak kiváló ismerői a szocialista mezőgazdaság történetének, hanem képzettségükből, szakmai háttérükből adódóan más–más diszciplína szemszögéből olvasták disszertációm. Romány Pál az agráregyetemi diploma megszerzését követően számos olyan tisztséget töltött be, amelyek révén az agrárpolitika változásainak szemtanúja, alakítója, s végül kutatója is lett. Honvári János gazdaságtörténészként, Kovách Imre pedig agrárszociológusként vizsgálta a XX. század második felének magyar és közép-európai fejlődését. Eddigi pályafutásom során sokat merítettem publikációikból, s hivatkozásaikból tudom, hogy ők is figyelemmel kísérték tudományos munkám alakulását. Így igazából nem lepődtem meg, amikor opponensi minőségükben nem klasszikus bírálatot készítettek a benyújtott értekezésről. Megosztották velem reflexióikat, javaslataikat, s összevetették megállapításaimat saját kutatási eredményeikkel. Úgy vélem tehát, hogy sokkal inkább szakmai együttgondolkodást, kollegiális párbeszédet dokumentálnak az elkészített vélemények, még akkor is, amikor hiányosságokra, tisztázandó kérdésekre hívták fel a figyelmem. Ebből adódóan válaszomat nem az egyes opponensi vélemények, hanem a felmerült főbb kérdéskörök szerint állítottam össze. Elsőként a témaválasztással, a disszertáció módszertanával és forrásbázisával kapcsolatos észrevételeket veszem sorra, majd az egyes fejezeteket érintő felvetésekre reagálok.

I.

Örömmel olvastam mindhárom bírálatban, hogy opponenseim elismerték a témaválasztás jogosultságát, azaz indokoltnak tartották a mezőgazdasági termelősövetkezetek önálló vizsgálatát. Honvári János a tsz-eknek a termelésben, az exportban és a foglalkoztatásban betöltött szerepét emelte ki, Romány Pál pedig arra helyezte a hangsúlyt: a tsz-ek közel egyidejű indulása jó alapot teremt arra, hogy önállóan – a hosszabb előtörténettel bíró állami gazdaságoktól, élelmiszeripari üzemektől különválasztva – vizsgáljuk őket.

Mindegyik opponens egyetértett velem abban is, hogy vizsgálatom időhatárai átfogták a tsz-ek szocialista kori működésének teljes időszakát. Honvári János így fogalmazott: „A magyarországi termelőszövetkezetekkel kapcsolatos eddigi feldolgozások vagy a jelenség valamely szakaszára (rendszerint az átszervezés kezdetére, az 1953 nyarán és 1956 őszén bekövetkezett törésekre, az utolsó átszervezésre) fókuszáltak, vagy a gazdálkodás valamely eleme (a háztáji, a jövedelemelosztás módja, a munkaszervezés kívánatos formája, a gazdálkodás mikéntje, hatékonysága stb.) állt a szerzők érdeklődésének a homlokterében. Varga Zsuzsanna munkája ezzel szemben elsőként kíséri végig a magyar termelőszövetkezetek történetét a keletkezéstől (1948) a de facto megszüntetésig (1992. évi I. és II. törvény).” (1. o.)

Ez nagyon fontos megerősítés volt számomra, mivel manapság mintha az ilyen szintézis jellegű, jószerével egy korszakon átívelő disszertációk kevésbé készülnének. Ha végigtekintünk az utóbbi évek akadémiai doktori értekezésein, akkor határozott tendenciaként érzékelhető, hogy a pályázók egy-egy rövidebb időszakot átfogó, ámde a korábbi kutatásaiktól eltérő témában mélyedtek el.

Én úgy gondoltam, hogy közel két évtizedes kutatómunka után érdemes egy szintézis elkészítésére vállalkoznom. Annál is inkább, mert a szakirodalomban olyan egymással szembenálló nézetek léteznek, amelyek újragondolása mára feltétlenül szükségessé vált. A „sikertörténet vagy zsákutca” ellentéppárral jellemezhető álláspontok mindegyikének van tudományos igazságtartalma, de egyik sem igaz teljes egészében, mivel a termelőszövetkezetek négy évtizedes történetéből más–más időszakot helyeznek előtérbe, ugyanakkor az ebből levont következtetést kiterjesztik az egész periódusra. Ennek meghaladását csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek teljes négy évtizedes történetének szisztematikus feldolgozása jelenthette. Egyúttal ki kellett alakítanom egy olyan fogalmi apparátust és vizsgálati szempontrendszert, amely az 1949 és 1989 közötti időszak egészére alkalmazható volt.

Azáltal találtam meg erre a megoldást, hogy az utóbbi években több nemzetközi összehasonlító kutatásban is részt vettem. Az egyik projekt fókuszában a szocialista gazdasági reformok, a másikéban pedig a kollektivizálási folyamatok álltak. Az így szerzett tapasztalatok révén sikerült kidolgoznom egy olyan módszertant, amely egyaránt merített a transzfer-kutatás és az összehasonlító történetírás eredményeiből.

Opponenseim elfogadták és értékelték a disszertáció kutatás-módszertani bázisát. Honvári János így fogalmazott: „Módszertani szempontból szerencsés választásnak tartom,

hogy a szerző két kategória (a modell és a transzfer) köré szervezi a mondanivalóját. Ezzel lehetővé válik számára, hogy a szovjet és a nyugati hatásokat egyaránt érzékeltesse.” (1. o.) Honvári János az alkalmazott sokdimenziós szempontrendszert is több helyütt méltatta, fontos pozitívumának tartotta, hogy ennek révén el tudtam kerülni az eddigi feldolgozások gyakori egyoldalúságát. Romány Pál az alkalmazott érvelésmód hitelességét és megalapozottságát emelte ki. Kovách Imre mértéktartó és kiegyensúlyozott tudományos teljesítményként értékelte a munkámat, s egyúttal több hasznos és elgondolkodtató észrevételt fogalmazott meg a doktori mű legfőbb újdonságával, a modelltranszferrel kapcsolatban. Ezek közül most először az általános jellegűekre reagálok, s az egyes fejezeteknél térek ki majd a konkrét – a keleti/szocialista vagy a nyugati/kapitalista transzferekhez kapcsolódó – felvetéseire.

A disszertáció bevezető fejezetében igyekeztem tisztázni, hogyan használom központi vizsgálati kategóriaként a modelltranszfert. Kovách Imre mindazonáltal úgy érezte, nem elég részletesen fejtettem ki azt a kérdést: „Minek és milyen mértékű átvétele tekinthető modelltranszfernek?” (2. o.) Én azt hangsúlyoztam, hogy a vizsgált témából adódóan a jelen esetben modellen nem egy történetírói konstrukció értendő, hanem maga a kolhoz illetve a zárt termelési rendszerek, lévén mindkettő esetében maga a kibocsájtó közeg határozta meg azok minden lényegi elemét. S habár felépítésüket, elemeiket illetően nincs köztük teljes párhuzamosság, mindkettő bizvást modellnek nevezhető abban a tekintetben, hogy a transzfer célja mindkét esetben az adott rendszer teljes körű átültetése volt. Mivel a modell fogalom ilyen használata jelentősen eltér attól, ahogyan a szociológusok vagy közgazdászok alkotnak s használnak modelleket, ezért itt minden bizsonnyal magyarázóbb jelleggel kellett volna kifejtennem e fogalom saját értelmezését. Köszönöm, hogy erre Kovách Imre felhívta a figyelmem.

A doktori mű érdemének tekintette mindhárom bírálóm, hogy a magyar tsz-ek elemzését nemzetközi összehasonlító keretbe illesztettem. Ennek az egyik dimenzióját a kelet-közép-európai kontextus bemutatása jelentette, a másikat pedig a mintául szolgáló szovjet kolhoz-modellel való összevetés. Ezt több időmetszetben is megtettem. Romány Pál megfogalmazásával: a kor agrárviszonyaiba beillesztve elemeztem a tsz-eket. A nemzetközi és hazai politikai, gazdasági, és társadalmi kontextusra annál is inkább figyelni kellett, mivel a tsz-ek egy komplex rendszer egyik elemeként kerültek Magyarországra.

S ez a gondolat már átvezet ahhoz, hogy miért volt szükség olyan sokrétű anyaggyűjtésre. Pártállami rendszerben megkerülhetetlen a legfelső szintű döntéshozatal vizsgálata, de éppen a modernizációs igények, a szakmaiság előtérbe kerülése miatt az egyes

szakterületekkel kapcsolatos döntési centrumok módosultak, egyes kompetenciákat szakmai szervezetekhez, szervezetekhez rendelték. Ugyancsak fontos változások figyelhetők meg e négy évtized alatt a végrehajtás terén is: teljesen más volt a súlya a szaktárcának a Rákosi rendszerben, amikor minden fontosabb főosztályán ott voltak a szovjet tanácsadók, s teljesen más az 1967-ben létrejött integrált minisztériumnak, a MÉM-nek. A transzfer folyamatában – ahogy már említettem – engem nemcsak az irányítók és a közvetítők érdekeltek, hanem a befogadó közeg is. Ezt a dimenziót már nehezebb volt a párt- vagy éppen az állambiztonsági iratokból rekonstruálni, de egy sajátos dekódolással sok minden feltárható volt belőlük. A transzfer helyi folyamatainak megértéséhez a legnagyobb segítséget részint a megyei levéltári anyaggyűjtés, részint az oral history eredményeinek felhasználása jelentette. Én ez utóbbi téren nagyon szerencsés helyzetben voltam, mert egyetemista korom óta készítettem, készítetek interjúkat, s ezek pótolhatatlan segítséget jelentettek a korabeli világ működésének megértésében. El kell ismernem, hogy interjúalanyaim érdeklődése, segítőkészsége, kitartó együttműködése nélkül fontos dimenziók hiányoznának a disszertációból. Mindannyiuknak nagy köszönettel tartozom ezért.

Az országos fejlődési tendenciák mögött meghúzódó területi sajátosságok bemutatása során igyekeztem hasznosítani az agrár-közgazdasági, antropológiai és szociológiai munkák eredményeit. Ez utóbbi szakterületről Kovách Imre még több munka bevonását javasolta. Közülük többet meg is említett, köszönöm, s hasznosítani fogom őket további munkámban.

II.

Mielőtt áttérnék az értekezés egyes fejezeteit érintő észrevételekre, javaslatokra, szeretném megemlíteni: nagyon örültem, amikor kiderült, hogy egyik bírálóm sem említett olyan fejezetet, alfejezetet, amelyet feleslegesnek érzett volna. Mi több, Romány Pál többször is utalt rá, mennyire egyetért azzal, ahogyan a vizsgálatba bevont négy évtizedet tagoltam. Ez megerősített abban, hogy opponenseim elfogadták azt a logikai, szerkezeti felépítést, amelyet alkalmaztam. Aki megpróbálkozott már több évtizedes időszak áttekintésével, az tudja, hogy az egyik legnagyobb kihívás a megfelelő szakaszolás kialakítása. Számomra az okozta a legnagyobb gondot, hogy a keleti és a nyugati modelltranszfer magyarországi megjelenése nem vált el időben mereven. Ezt végül úgy oldottam meg, hogy az értekezés alapvetően kronologikus struktúrájába illesztettem be azokat az egységeket, amelyekkel érzékeltetni

tudtam a kétfajta transzfer egyidejűségét. S mivel ezt a párhuzamosságot már az „új szakasztól” kezdve nyomon lehetett követni, óhatatlanul megnövekedett azoknak a fejezeteknek a terjedelme, amelyek címük szerint a szovjet modelltranszferrel foglalkoztak. Ez magyarázza azt, amit Kovách Imre az I-IV. és az V-VIII. fejezetek terjedelme közötti aránytalansággként említ.

Következzenek ezek után a disszertáció egyes részeire vonatkozó észrevételek.

Az első fejezetre részletesebben Kovách Imre tért ki véleményében. Kimondta azt, amiért megírtam: „a szovjet kolhozmodellhez hasonlítva értékelhető a transzfer sikere vagy eredménytelensége.” (2. o.) Ugyanakkor további észrevételeit olvasva úgy éreztem, mégsem sikerült elég markánsan kifejezésre juttatni ebben a fejezetben azt, amit szerettem volna. Nem keletkezéstörténetet akartam írni, erre – ahogy opponensem is említette – 24 oldal nem elég. Ráadásul a Szovjetunióban lezajlott erőszakos kollektivizálásnak ténylegesen óriási, s máig bővülő nemzetközi szakirodalma van. Én azt a hiányt akartam pótolni, amit folyamatosan észlelek a témával kapcsolatos hazai publikációkban. Nevezetesen azt, hogy a kutatók úgy beszélnek a kolhoz-modell átvételéről, hogy közben nem tisztázzák, mit kell érteni ez alatt. Ezért tanulmányoztam olyan alaposan az eredeti 1935-ös orosz nyelvű minta-alapszabályt, amit egyúttal igyekeztem beilleszteni a mezőgazdaság sztálini rendszerébe. Kovách Imre rávilágított arra, hogy bár a modell „összes lényeges eleme fellelhető a szövegben.” (2. o.), a vonatkozó jogszabályok ismertetése nem pótolja a modell összegző leírását. Nagyon köszönöm opponensem észrevételét, s megfogadom javaslatát, hogy munkám publikálásakor illesszek be egy összegző alfejezetet. Ezt annál is inkább könnyű lesz megvalósítanom, mert annak idején megírtam ezt a részt. Attól tartva azonban, hogy túl sok ismétléssel terhelném így a szöveget, a kihagyása mellett döntöttem.

Amikor Honvári János véleményében azt olvastam, hogy hiányolta a magyar szövetkezeti mozgalom 1945 előtti történetét disszertációm elejéről, úgy éreztem, mintha a saját korábbi dilemmámmal szembesülnék. Valóban, amikor a nagydoktori értekezés struktúráját érleltem magamban, az egyik nagy kérdés az volt, honnan is kezdjem. Végül amellet döntöttem, hogy a szovjet mezőgazdaság sztálini rendszerének kialakulását tekintem bevezetőnek, mivel ez adta az egész későbbi korszakhoz a viszonyítási pontot. Ráadásul ennek erőszakos átültetése során igyekeztek felszámolni minden korábbi szerves szövetkezeti tradíciót. Honvári János azzal, hogy hiányolta szövegem gondolatmenetéből a Hangya- és egyéb hazai szövetkezeti kezdeményezések ismertetését, megerősített abban, hogy a majdani monográfiában szükség lesz egy ilyen történeti bevezetőre.

Sokat gondolkodtam azon is, mennyi teret szenteljek az 1945-ös földreform tárgyalásának. Mivel a magyar esetet a kelet-közép-európai kontextusba illesztettem, emiatt nagyon ügyeltem arra, hogy a többi országhoz képest ne legyen „túlírva”. Talán a túlzott tömörségre való törekvés miatt maradt benne egy-két pontatlan megfogalmazás, köszönöm, hogy ezeket Honvári János szóvá tette. A „rendelet vagy törvény” problémakörrel kapcsolatban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy amennyiben a törvényhozás fogadja el a földreformtörvényt, akkor előtte lett volna mód a különböző koncepciók nyílt ütköztetésére, s a Kisgazdapártnak nagyobb tere nyílhatott volna elképzelései megvitatására. Ráadásul a kisgazdák – arra számítva, hogy majd csak az ország teljes felszabadulása után ül össze a törvényhozás –, úgy érezték, még van idejük a tervezeten finomítani, s így lépéshátrányba kerültek a koncepciójukkal nagyon hamar a nyilvánosság elé álló parasztpártiakkal és kommunistákkal szemben.

A következőkben együtt tárgyalom mindazokat az opponensi felvetéseket, amelyek a szovjet modelltranszfer időszakára vonatkoznak. Legelőször szeretném kifejezni, mennyire örülök, hogy e fejezetek részletességét nem sokallták a bírálók. Három fejezetre tagolva, 170 oldalt szántam az 1949-1961 közötti bő egy évtized tárgyalásának, annak ellenére, hogy a szakirodalom éppen ezzel kapcsolatban a legbőségesebb. Mégis úgy véltem, hogy az általam alkalmazott megközelítés – vagyis az, hogy a kollektivizálási kampányokat együtt tárgyaltam az ún. dekollektivizálási, 1953-54 és 1957-58-as időszakokkal – új eredményekkel gazdagította ismereteinket. Véleményem szerint azok a tapasztalatok, amelyeket e kétszeresen megszakított folyamat alatt szereztek mind a hatalom képviselői, mind a parasztság különböző csoportjai, minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar termelősövetkezeti rendszer már az 1960-as évek elejétől kezdett eltávolodni a mintául szolgáló kolhozmodelltől.

A szovjet modelltranszferrel kapcsolatban Honvári János több olyan résztémát is megemlített, amelyeket – véleménye szerint – nem kellő hangsúllyal kezeltem. A tszcs-k kezdeti viszonyait dokumentáló 1948-49-es felülvizsgálati jegyzőkönyveket magam is tanulmányoztam levéltári kutatásaim során. Lehet, hogy érdemes lett volna bővebben idézni belőlük a disszertációban is. Őszintén szólva, ezen anyagokból én legfőképp azt emeltem ki, hogy az ekkori belépők a közös gazdaságot mennyire csak saját egyéni gazdaságuk kiegészítésének tekintették.

Egy másik helyen azt tette szóvá Honvári János, hogy az erőszakosan létrehozott tsz-ek kapcsán nem figyeltem eléggé az objektív tényezők bemutatására. Ezt a szempontot én is nagyon fontosnak tartom, és ha nem is sikerült talán az opponensem által megkívánt

mértékben ezt kifejezésre juttatni, utalok azokra a beruházási adatokra, amelyek egyértelműen mutatták mennyire alárendelt, mondhatni „belső gyarmat” szerepre volt kárhóztatva a mezőgazdaság egésze az első öt éves terv során. Hangsúlyoztam egyúttal azt is, hogy a szövetkezeti szektor az állami gazdaságokhoz képest milyen aránytalanul kevés beruházásban részesült.

Ennek az alárendelt helyzetnek a megszüntetése lett az agrárlobbi egyik fő célkitűzése. Az opponensi véleményekben több utalás is található arra, milyen fontos újdonságértékkel bírt a lobbis tevékenységének beillesztése az elemzésbe. Véleményem szerint a lobbis megjelenésével új szereplő került a transzfer folyamatába. Egy olyan aktor, amely számára a szakmaiság fontosabb volt az ideológiánál, s ezzel összefüggésben figyelembe vette a magyar termelési adottságokat és tradíciókat. Ennek érdekében előbb a dogmatikusokkal szemben felvállalta, majd a legfelső politikai vezetéssel elfogadtatta az alulról jövő paraszti kezdeményezések támogatását. Honvári János így összegezte ezt: „a magyar termelőszövetkezeti rendszer – minden ellenható erő ellenére – megőrizte (ha tetszik: transzformálta) a két világháború közötti mezőgazdaság néhány jellegzetességét, így a részesművelést, a közvetlen anyagi érdekeltségben rejlő ösztönző erő felismerését stb.) is.” (1. o.)

Ehhez hasonló jelentőségű az, amit a lobbis a háztáji gazdaságok ügyében tett. Közismert, hogy ezt a hivatalos ideológia átmeneti képződményként kezelte, éppen ezért a doktori munkámban a legnagyobb figyelmet az 1950-es, 1960-as évekre fordítottam, amíg a lobbis el nem érte, hogy törvény mondja ki: a háztáji gazdaság szerves részét képezi a termelőszövetkezeti üzemnek. Az 1970-es, 1980-as évek tárgyalásakor már jóval kisebb teret kapott a kérdés, annál is inkább, mert erre vonatkozóan – éppen Kovács Imre és szociológus kollégái sokéves kutatómunkája révén, – gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Megszívlelem javaslatát, hogy erre bővebben hivatkozzam az értekezés szövegének továbbfejlesztése során.

Az agrárlobbis tevékenységének vizsgálata révén sikerült feltárni a nyugati nyitás kezdeti lépéseit. Itt is nélkülözhetetlen volt a nemzetközi kontextus bemutatása, hiszen Sztálin halála után jelentősen átalakult a szovjet vezetés viszonyulása a Nyugathoz. Az 1955-ös magyar delegáció amerikai útjához fűzött pontosításokat köszönöm Honvári Jánosnak, csakúgy, mint a hibrid-kukorica kísérletekkel és termeléssel kapcsolatos észrevételeit is.

Ahogy az előbbieken utaltam rá, a nyugati modelltranszfer előtörténetét azokba a fejezetekbe illesztettem, ahol a domináns folyamatot még a szovjet modelltranszfer képezte. Örömmel olvastam az opponensi véleményekben, hogy újdonságértékűnek tartották ezeket a

fejezetrészeket. Miközben a hivatalos politika rangjára csak 1967-ben emelkedett a nyugati gazdasági nyitás, ekkorra már a magyar agrárszakemberek, gazdasági vezetők a kutatókkal, tudósokkal együtt sokrétű kapcsolatrendszert építettek ki nyugati partnereikkel. Hasonló lépéselőnyvel bírt az agrárszektor a gazdasági reform folyamatában is. Két évvel az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőzően, fontos mezőgazdasági reformintézkedések léptek életbe. Amikor Honvári János szóvá tette, hogy hiányzik ezek teljes körű bemutatása, hirtelen nem is akartam elhinni. Ahogy azonban fellapoztam a disszertáció vonatkozó részét, kénytelen voltam szembesülni ezzel. Mivel korábbi publikációmban részletesen foglalkoztam a témakörrel, ezért csak egy magyarázatot tudok adni a jelenlegi hiátusra: annyira arra koncentráltam, hogy összevessem az 1967-es tsz-törvényben rögzített alapszabály-mintát a két évvel később elfogadott szovjet kolhoz mintaalapszabállyal, hogy ez elterelte a figyelmem. Ennek az összehasonlításnak kiemelt szerepet szántam, mert tételelesen bizonyítja, mennyire nincs alapja annak a máig széles körben felbukkanó nézetnek, mely szerint a szocialista időszakban mindvégig kolhozrendszer működött Magyarországon. Ezzel szemben kutatásaim azt bizonyítják, hogy a pártvezetés, az agrárlobbi és a mezőgazdasági termelők közötti érdekérvényesítési küzdelmek eredményeként eleinte csak a tsz-ek gazdálkodási gyakorlata, majd pedig jogi szabályozása is lényegi eltéréseket mutatott a szovjet mintától.

Ennek a minőségi átalakulásnak a tisztázása azért is lényeges volt, mert e nélkül értelmetlen, hogyan sikerült átvenni nyugatról az ún. zárt termelési rendszereket. A nyugati modelltranszfer sajátosságairól kialakított nézeteimmel kapcsolatban Kovách Imre joggal mutatott rá, hogy szükség lett volna azok explicit kifejtésére. Én ugyanis kronologikusan követtem nyomon a folyamatot. Előbb a nyugat-német Lohmann-rendszer átvételének sajátosságait, majd pedig az USA-ból importált kukorica- s egyéb növénytermesztési rendszerek transzferének főbb elemeit ismertettem. Opponenseim közül Honvári János hangsúlyozta: „*teljes rendszert* (és nem annak egyik vagy másik elemét) vették át”. (3. o.) Másként ítélte ezt meg Kovách Imre, aki szerint: „Át- és megvettek tenyészállatokat, nemesített vetőmagot, növényvédelmi eljárásokat, nyugati országokban kifejlesztett gépeket, technológiákat, szervezési és irányítási módszer elemeket, de módszereket nem, mert a hatalom teljes szerkezete az államszocializmus keretei közé nem volt átültethető.” (2. o.) Úgy véli, hogy „ez nem teljesen modelltranszfer, ... hiszen a rendszer alapelemeit, többek között a tulajdon- és hatalmi viszonyokat, nem változtatta meg.” (2. o.) Amikor a disszertáció bevezetőjében amellet érveltem, hogy a modelltranszfer, mint analitikus kategória a vizsgált időszak egészére alkalmazható, rámutattam a zárt termelési rendszerek azon sajátosságára, hogy a nyugati rendszergazdák minden elemében kötelező

modellként adták el ezeket. Az viszont nem volt előírás, hogy magántulajdonra épülő viszonyok közé kell átültetni. A teljes rendszer átvétele miatt én tehát megalapozottnak éreztem ez esetben is a modelltranszfer használatát. Honvári János fentebb hivatkozott mondata is erre utal, s korábbi publikációiban Romány Pál is ezt hangsúlyozta. Velük egyet értve úgy vélem, hogy összességében nemcsak új termelési technológia került be a magyar agrárrendszerbe, hanem új piaci szemlélet is, s éppen az átvett módszerekkel magyarázható, hogy ezek a rendszeridegen elemek az 1970-es évek első felében komoly politikai feszültségeket generáltak.

Amikor ezen időszak kapcsán Honvári János az „ellen agrár-lobbi” tevékenységére utalt, teljes közöttünk az egyetértés, hogy a tsz-ek melléküzemágai ellen irányuló kampány csak ürügy volt. A háttérben sokkal mélyebb gazdasági, politikai érdekellentétek húzódtak meg. Köszönöm a munkás-paraszt szövetség sokszor hangoztatott tételével kapcsolatos felvetését. Ezzel valóban nem foglalkoztam szisztematikusan a disszertációban, de Honvári János gondolatmenetét továbbgördítve szeretnék utalni a szocialista rendszer egyik fontos, ámde napjainkban kissé elfeledett dimenziójára. Nevezetesen az ideológiai meghatározottságára. Idővel bizonyos tételek ugyan erodálódtak, közülük jó néhányat maguk a káderek sem vettek komolyan, de fennmaradt néhány olyan axióma, amely semmit sem veszített súlyából. Ahogy az értekezésben hangsúlyoztam, az 1970-es évek elején a reformpárti és reformellenes erők küzdelmében döntő szerepe lett a munkásosztály vezető szerepéről és a csoportérdek alárendeltségéről szóló tételnek. Ebben az évtizedben a felerősödő szovjet determinációk is egy ilyen axiómára hivatkoztak, nevezetesen az állami tulajdon magasabbrendűségére. Az 1980-as években is mindvégig ez jelentette a gátját a mezőgazdasági reformterveknek. S amikor ezen végre túllépett a politikai vezetés, már túl késő volt... 1989-ben az új tsz-törvény, s a földtörvény elfogadásakor már túlhaladt a történelem ezeken a terveken.

Válaszom utolsó részében arra a kérdésre térek ki, amelyet Kovách Imre tett fel a magyar modell létezésével kapcsolatban. Ez a fogalom széles körben használatos, anélkül azonban, hogy explicit módon tisztázódott volna a tartalma. Romány Pál írásaiból tudjuk, hogy először a nyugati publicisztika használta, annak jelzésére, hogy a magyar mezőgazdaság a szocialista blokkon belül egyedülálló teljesítményt tudott felmutatni. Én a disszertációmban arra vállalkoztam, hogy a szovjet kolhozmodellel való szisztematikus összehasonlítás révén tisztázzam: a magyar tsz-rendszer mikortól kezdve, miért és miben más, mint a kötelező mintaként szolgáló kolhoz. Annak megválaszolása, hogy melyek azok a vonásai, amelyek egyedüli módon jellemzők rá, tehát amitől magyar, úgy vélem, csak az egykori szocialista

országokkal való célzott összehasonlítás révén lehetséges. A következő lépésben éppen ezt tervezem megvalósítani.

Az opponensi észrevételek, kritikák végére érve, ugyanahhoz a gondolathoz szeretnék visszatérni, amivel kezdtem. Ahogy utaltam rá, a három bíráló három eltérő szakterületet képviselve készítette el szakmai véleményét. Az alapos, a további munkát segítő javaslataikon túl legfőképp azt szeretném megköszönni nekik, hogy túlléptek saját szakterületük kötöttségein, s azt tartották szem előtt, hogy kérdéseikkel, észrevételeikkel, tanácsaikkal elősegítsék azt, hogy a jelen disszertáció kéziratából minél jobb, időtálló monográfia születhessen.

Budapest, 2015. május 10.

Varga Zsuzsanna